

Зарубіжні авторські зібрання

Станіслав Ігнацій
ВІТКЕВИЧ

НЕНАСИТНІСТІ НЕНАСИТНІСТІ

Роман

Харків
«ФОЛІО»
2024

Частина перша ПРОБУДЖЕННЯ

*Присвячую пам'яті
Тадеуша Міцінського*

*«Я, обираючи долю мою,
вибрав шаленство...»
Тадеуш Міцінський
(«З темряви зірок»)*

ПЕРЕДМОВА

Не заглиблюючись у питання, чи роман є видом мистецтва, чи ні (для мене — ні), хочу підняти проблему відношення прозаїка до його життя й оточення. Роман для мене є перш за все описом тривання певного відтинку дійсності — вигаданого чи реального, байдуже — дійсність в тому значенні, що головною річчю в ній є зміст, а не форма. Це вочевидь не виключає найдикішої фантастичної теми і психології персонажів — йдеться тільки про те, що читач змушений вірити в те, що саме так, а не інакше було чи могло бути. Таке враження залежить також від способу подачі речей, тобто від форми окремих частин і думок, а також від загальної композиції, але мистецькі елементи не становлять сукупності в романі, що формально безпосередньо впливає своєю конструкцією; вони слугують швидше для підсилення життєвого змісту, до навіювання читачеві відчуття реальності описаних людей і подій. Однак конструкція сукупності є в романі чимось, на моє переконання, другорядним, що

виникає як побічний результат опису життя і що не повинно мати деформуючого впливу на реальність згідно із суто формальними вимогами. Звісно, краще, щоб був, але його відсутність не становить принципової вади роману, на противагу витворам Чистого Мистецтва, де просто без вартості формальної цілісності не може бути й мови про мистецьке враження, де, якщо її немає, — немає витвору мистецтва взагалі, а є щонайбільше перетворена на певний спосіб реальність і хаос незв'язаних між собою чисто формальних елементів. Тому роман може бути всім, незалежно від правил композиції, почавши від апсихологічної авантюри, представленої ззовні, до чогось, що може граничити з філософським або суспільним трактатом. Однак зрозуміло, що в ньому мусить щось пов'язуватися: ідеї та їх боротьба мають бути показані на живих людях, а не розвішуватися на манекенах. Якщо потрібно, аби було так, то краще написати брошуру чи трактат. Переконання, що роман обов'язково мусить бути зображенням окремого відтинку життя, при цьому автор, як кінч із шорами на очах, уникає всіляких реальних і навіть уявних дигресій, здається мені неправильним — за винятком графоманських дурниць і непотрібних нікому дрібних висвітлень нецікавих людей, все виправдане — навіть найбільші відступи від «теми». *Підлаштовування до найнижчих смаків пересічної публіки, страх перед власними думками чи небажання це усвідомлювати роблять з нашої літератури (за малими винятками) тепленьку водичку, від якої просто хочеться ригати.* Правильно стверджує Антон Амброжевич¹, що в нас література була тільки знаряддям боротьби за незалежність — з її досягненням завершити, мабуть, неможливо. Прошу не підозрювати мене

¹ Антон Амброжевич — один із закопанських друзів Віткевича, з яким відбувалося листування.

в мегаломанії і бажанні навіювати публіці думки, що мої романи — це ідеал, а все інше — дурниця. Я далекий (і занадто) від того. Але впевнений, що *сьогоднішня критика, з фальшивого почуття громадського обов'язку і бажання навчати дрібній моральності малих людей, не хоче бачити загрозованих питань і їх можливого вирішення, і впливає гальмуюче на розвиток високого стилю нашої літератури*. Те, що незручне, є замовчуваним чи планово погано осмисленим й інтерпретованим. Брехня і страх характеризує все наше літературне життя, а ті, які навіть правильно кидаються на різні прикрі прояви (напр. Слонімський¹), безсилі через брак змістовних підстав і програмного антиінтелектуалізму. *Концептуальна недовченість більшості критиків, брак будь-яких однозначних систем оцінювальних понять, відсутність інтелектуальних скелетів, у поєднанні з продукуванням посередності й zalиванням ринку перекладами зарубіжного дрантя, дає сумну картину літературного падіння*. Чого ж вимагати від публіки, якщо критика стоїть нижче її пересічного рівня. Я не боротимуся тут за загальні ідеї з окремими критиками (полеміка з'явиться в окремій книжці під заголовком «Остання пігулка для «ворогів»»), хочу обмежитися лише однією проблемою: стосунку приватного життя автора до його роботи. У вступі до «Прощання з осінню»² я написав думку, яку процитую тут дослівно: «Те, що пише другий мій прикрий «ворог», Кароль Іжиковський³, про

¹ Антоній Слонімський (1895–1976) — польський поет, фейлетоніст, драматург, сатирик, театральний критик.

² Роман Станіслава Ігнація Віткевича (1925).

³ Кароль Іжиковський (1873–1944) — польський літературний критик і кінокритик, поет, прозаїк, драматург, теоретик кінографу, перекладач, шахіст. Автор експериментальної прози, але при цьому — найбільший інтелектуальний «ворог» Віткевича, який сприяв поширенню уявлень про нього як про «геніального графо-

ставлення критики до творів мистецтва залежно від автора, є правильним. Длубання в авторові через його твір — недекоративне, недоречне, неджентльменське. На жаль, кожен може наскочити на свинство такого роду. Це дуже неприємно». У відповіді на цю заяву я зустрівся з наступними реакціями на мій роман. Пан Еміль Брейтер¹ назвав свою критику «Псевдороман», а потім наприкінці зазначив, пояснюючи недогадливим мету цього заголовка, що моя книжка є «сповіддю». Завбачливо не додав слова «ідейна», щоб це могло бути двозначно осмисленим. Отже, кожна пересічна людина думає собі (і на те розраховує п. Б., щоб мені досадити і зашкодити), що я просто описую факти з мого життя, про які він, п. Б., має якусь таємну інформацію — тобто: що я був зґвалтований якимось графом «під кокаїном», що був на утриманні в певній багатій єврейки на Цейлоні, що в Татрах закокаїнив ведмедицю і т.п. Не запідозрять мене в тому, що я був розстріляний комуністами, бо в Польщі немає совітів і я, на жаль, живу і поки що пишу далі. Потім на тлі таких критик і пліток зустрічають мене вислови такого роду: якась дама по закінченому портрету говорить: «Я так боялася пана — думала: як я витримаю годину з такою страшною (!) людиною, як пан, а пан цілком нормальний і навіть добре вихований». Матері бояться замовляти портрети своїх доньок у моїх майстерні, навіть дорослі чоловіки сідають «на

мана», а про його погляди — як про «шахрайство і блеф». Полеміці з Віткевичем присвятив чимало статей, а також значну частину книги «Боротьба за зміст».

¹ *Еміль Брейтер* (1886–1943) — літературний і театральний критик із кола друзів Віткевича, адвокат за професією. Суворий опонент письменника. Віддаючи належне його «театральному інстинкту», теорію вважав «навмисно заплутаною». Віткевич у відповідь звинувачував Брейтера у невігластві. Гостра полеміка між ними призвела врешті до розриву стосунків.

апарат» зі скривленими мінами, так, немовби очікують, що я щонайменше, замість рисувати, зненацька повириваю їм зуби чи виколу очі олівцем. Другий факт: Кароль Іжиковський (про чию «Боротьбу за зміст» я розповім детально у вищезгаданій брошурі) пише критику, очевидячки, найбільш програмно двозначну (вживає поняття: «геніальний графоман» — це так немовби квадратне колесо, а може, й гірше), в якій вживає слово «цинізм» у доволі невизначному для пересічної людини значенні, а потім додає (саме він, про якого я вище висловив свою думку, на тлі його власних офіційних заяв), що я занадто базую свій роман на пережитому досвіді. Звідки ті пани наважуються вигадувати такі речі? Чи на підставі огидних пліток, об'єктом яких я є? Вони можуть здогадуватися — Бог з ними, — але писання того в літературній критиці є вершиною нахабства. Складається враження, що в даному випадку я — виняток, бо про жодного ще нічого схожого не читав. Не можу змінити вислів, ужитий перед тим, оскільки ті пани самі себе під нього, так би мовити, «підставляють». Адже реалізм опису аж ніяк не містить в собі безпосереднього копіювання даної реальності — він може бути доказом, наприклад, таланту письменника-реаліста. Але як на мене, то навіть те, що може бути компліментом, підступно перетворюється на заперечення, до того ж суто особисте і безпідставне й для мене життєво шкідливе. Як же це інакше назвати, ніж я це зробив? Тим більше дивно, що жоден факт із «Прощання з осінню» не відповідає дійсності. Хіба панове розраховують на те, що автор, таким чином очорнений перед публікою, припинить писати або принаймні втратить свободу висловлення зі шкодою для своєї роботи. До схожих, але менш прикрих проявів належить роблення мішанини із довільно обраних цитат, причому висловлювання «героїв» уміло змішані з думками автора, і представлення таким чином сфальсифікованого

тексту визнається його ідеологією. Не йдеться про те, щоб хвалити, — тільки про чесну боротьбу, та навіть це у нас дуже важко. «Абись із дурнем балакав», як говорив Ян Мардула¹. Але краще вже дурень, ніж свідомо непорядний критик. Хотілося б вірити принаймні в благі наміри, але і це часом є неможливим. Немає автора, який би не використовував інтроспекції і спостереження за іншими людьми з метою опису. Адже здатність уявити собі стани уявлених осіб, чи транспозиції даної реальності, при цьому безмірно малого факту може вистачити для початку кристалізації цілої концепції, мусить бути принциповою ознакою романиста. Важко уявити, щоб той, хто живе в певній атмосфері, не підживлювався нею. Але йдеться про те, в який спосіб використовується ця пожива. Є певна межа виразності типів (якісь особливі ознаки, як у паспортах), поза якою можна приблизно сказати, що даний автор зобразив справді реальну людину. Але перш за все потрібно цього хотіти — з якоюсь таємничою метою: особистої помсти чи реклами, або задля політики. Зазначу, що це мені абсолютно чуже, і кожную такого роду інтерпретацію як щодо мене, так і щодо актуальної суспільної реальності вважатиму навмисним свинством щодо мене, з метою зашкодити мені особисто. Шкода, що полеміка між Каденом-Бандровським² і Жижковським саме на цю тему застрягла в особистих вигадках, не розсіюючи сутінків, що огорнули письменницьку творчість.

¹ *Ян Мардула* — татранський гураль, шляхетний розбійник, тип лукавого і кмітливого фольклорного героя; введений у романі Казімежа Пшерви-Тетмаєра «Легенда Татр» (1912).

² *Юліуш Каден-Бандровський* (1885–1944) — письменник і публіцист, колись ад'ютант маршалка Юзефа Пілсудського. У його експресивно-натуралістичних романах із сучасної історії Польщі показано боротьбу конкуруючих груп усередині «еліти» за владу над «віднайденим звалищем».

Якщо так дискутують наш найбільший тепер письменник і той, кого вважають найбільшим авторитетом серед критиків, це доводить, що в наших літературних сферах відбувається щось недобре.

С.І.В., 4/ХІІ, 1929 р.

ПРОБУДЖЕННЯ

Генезип Капен не терпів неволі у жодному вигляді — від раннього дитинства проявляв непереборну огиду до неї. (Всупереч тому, якимсь незрозумілим чином витримав восьмилітню дресуру батька-деспота. Але це було чимось схожим на стискання пружини — знав, що колись мусить розтиснутися, і це його підтримувало.) Коли мав заledве чотири роки (вже тоді!), на літніх прогулянках благов матір і гувернанток, щоб дозволили йому хоча б погладити якогось собаку, що грізно кидався на ланцюзі, чи малого меланхолійного песика, що тихо скімлив на порозі будки, — тільки погладити і дати йому щось поїсти, якщо вже не могло бути мови про те, аби відпустити його з прив'язі на волю.

Спершу йому дозволялося брати з дому їжу для цих нещасних друзів. Та незабаром ця манія перевищила допустимі межі навіть за його умов. Єдино можливе задоволення було йому заборонене. Робилося це переважно в їхньому селі, в підбескидсько¹-татранському² Людимирі. Але колись, перебуваючи в територіальній столиці К., батько відвів його

¹ *Бескиди* — система гірських хребтів у північній смузі Карпат, у межах Чехії, Словаччини, Польщі та України. Зовнішнє пасмо Карпат.

² *Татри* — найвища частина Карпатських гір, загальною площею 785 км², 610 км² (бл. 75 %) з яких розташовані на території Словаччини і 175 км² (бл. 25 %) — Польщі.

до звіринця. Після марних благань випустити з кліток якись мавп «гамадрил» — перших тварин, яких він там побачив, кинувся на доглядача і довго бив його по животі малими кулачками, ранившись об пряжку ремня штанів. Назавжди запам'ятав Зипко небесну блакить того серпневого дня, холодно і таку жорстоко байдужу до страждання бідних тварин. І те розкішне сонце, тоді коли їм (і йому) було так погано...

А було в тому на дні якесь огидне задоволення... Закінчилося все надривним риданням і важким нервовим нападом. Майже три доби тоді не спав Генезип. Його мучили жахіття. Бачив себе сірою мавпою, яка третєся об клітку і не може дістатися до іншої схожої мавпи. Та друга мавпа мала щось дуже дивне: червоне з блакитним і жахливе на вигляд. Не пам'ятав, чи бачив це насправді. Злиття в одне ціле щемкого болю в грудях з передчуттям якоїсь забороненої, огидної насолоди. Тією другою мавпою був також він сам і водночас дивився на себе збоку. Яким чином це відбувалося, не міг зрозуміти. А потім велетенські слони, ледачі великі коти, вужі й сумні кондори — всі стали ним самим і водночас зовсім ним не були. [Справді бачив лише ці перелітні створіння, коли випроваджували його в сухих риданнях через інший вихід.] У якомусь дивному світі заборонених страждань, болючого сорому, огидного солоду і таємничої збудженості перебував ці три дні, до того лежачи у своєму власному ліжечку. Коли після цього всього отямився, був ослабленим, як флячок, зате набрався правильного презирства до себе самого і будь-якої слабкості загалом. Щось в нім заклонило проти нього самого — це був зародок свідомого виникнення сили самої по собі. Його дядько, марнотратник і ганьба родини, людимирський нахлібник говорив: «Люди, які добрі до тварин, бувають чудовиськами у ставленні до ближніх своїх. Зипка потрібно тримати гостро — інакше виросте з нього монстр». Саме так пізніше тримав його батько,

цілком не вірячи, зрештою, в добрі результати цього методу — від початку робив це винятково задля власного задоволення. «Знав я двох панночок з так званого «порядного сімейства», вихованих у монастирі, — казав. — Одна була п..., а друга монашка. А батько в них обох був один».

Коли Генезип доріс до семи років, ці прояви затихли майже повністю. Все зайшло вглиб. У той час він спохмурнів і віддався між іншим дивним розвагам. Ходив тепер на прогулянки сам або зі своїм кузеном Тольдиком, який вводив його в новий світ збоченого самозадоволення. Це були моторошні хвилини, коли під звуки збуджуючої музики у ближньому парку, сховавшись у кущах, підлітки роздразнювали себе, промовляючи вишукану гидоту і досліджуючи різні запахи. Поки врешті непритомні, з розпаленими щоками і очима, перекошеними від невимовного жадання, притулені один до одного, викликали у своїх здорових, бідних тільких пекельне тремтіння невідомої, вічно таємничої, недосяжної насолоди. Робили спроби все частіше поглиблювати її, та не могли. І знову робили спроби — ще частіше. Виходили потім з кущів бліді, з червоними вухами й очима, прокрадалися, як злодії, повні дивного «*malaise*¹», майже болю, десь там... Дивно неприємне враження справляли на них веселі пустощі дівчаток. Був у тому смуток і страх, і туга за чимось невідомим, безнадійним, жахливим і, всупереч всьому, приємним. Якась плюгава вищість над усіма наповнювала їх огидною гордістю. З презирством і потаємним соромом дивилися на інших хлопців, а вигляд прекрасних молодиків, що фліртували з дорослими дамами, наповнював їх ненавистю, змішаною з понурою, принизливою заздрістю, в якій, однак, крилася чарівність якогось дивовижного піднесення над буденністю. У всьому був винен (звісно, потім) Тольдик. Але

¹ *Malaise* (франц.) — слабкість, неспокій, погане самопочуття.

ЗМІСТ

Частина перша. ПРОБУДЖЕННЯ	3
Передмова	3
Пробудження	9
Вечір у княгині Тікондерога	32
Відвідини Тенгера	54
Візит до келії князя Базилія	90
Роздушдівичення	114
Повернення, або Смерть і життя... ..	184
Демонізм	206
Домашні справи і вирок долі	265
Частина друга. БЕЗУМСТВО	279
Училище	279
Зустріч і її наслідки	296
Репетиція	308
Думки вождя і театрик Квінтофрона Вечоровича ...	353
«Тортюри» і перша поява «гостя з dna»	445
Битва та її наслідки	503
Останнє перетворення	520
Перша шлюбна ніч	550
Останній вчинок	600
Словник імен, географічних назв та наукових термінів	638